

RIFA AT-TAXTOVIY VA O‘ZBEK JADIDLARINING MA’RIFATPARVARLIK QARASHLARI

Jo‘raboyeva Ruhsora Muhiddin qizi

Sharq falsafasi va madaniyati yo‘nalishi

1-kurs magistranti

Ilmiy rahbari: f.f.n., dotsent **Qodirov M.**

XIX – XX asr boshlari arab mamlakatlarida madaniy yuksalish davri hisoblanadi. Umuman olganda, bu hodisa rivojlangan arab mamlakatlarida arablarning ongidagi va ijtimoiy hayotidagi “yevropalashtirish” jarayoni deb tushuniladi. Ushbu jarayonda arablar hayotida keskin siljishlar ro‘y berdi. Bu–madaniy hayot jonlanishi, yangi arab adabiyoti shakllanishi, ma'rifatparvarlik harakati va musulmon islohchiligi paydo bo‘lishi, eski tuzumga qarshi hamda milliy ozodlik harakatiga nazariy zamin yaratish uchun g‘oyalari ishlab chiqilishi bilan ifodalanuvchi davr edi. Ushbu davrda mutafakkirlar va adiblar – barcha vatanparvar ziyolilar ijodida diniy islohchilik g‘oyalari, mustaqillik uchun kurash, G‘arbning ilg‘or fani va madaniyatini o‘rganish masalalari, xalq orasida ilm-ma'rifat tarqatish g‘oyalari o‘z aksini topdi. Bu jarayon XIX asr birinchi choragidan, Muhammad Alining (1805–1848) ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy, harbiy, yer islohotlari orqali hamda Yevropa mamlakatlari bilan madaniy aloqalar o‘rnatila boshlagach, rivoj topdi. Bunga Napoleonning Misr va Falastinga yurishi (1798-1801) turtki bo‘ldi. Fransuzlarning Misrga kirib kelishi va bu yerda uch yil davom etgan istilosi misrliklar hayotida ma'lum o‘zgarishlar yuz berishiga sabab bo‘ldi. Xalq orasidan chiqqan va hukmdor darajasiga ko‘tarilgan Muhammad Ali Misr tarixida yorqin iz qoldirdi. Muhammad Alining buyuk xizmati shundaki, rasman Turkiya tarkibida bo‘lgan Misr mustaqil davlatga aylandi. Misr sanoati va qishloq xo‘jaligi birmuncha rivojlandi. Yer islohoti natijasida yirik yer egalaridan, vaqflardan olingan yerlar davlat ixtiyoriga o‘tdi: harbiy islohotlar natijasida kuchli armiya va harbiy-dengiz floti tuzildi. Madaniyat va ma'rifat sohalarida ham islohotlar o‘tkazildi. Muhammad Ali yevropacha shakldagi xususiy maktablar ochdi, iqtidorli yoshlarni Fransiyaga ta'lim olishga yubordi, bosmaxona ochdi, o‘z matbuotini yaratdi va Suvaysh kanalining qurilishi loyihasini tayyorlay boshladi.

Har xil yo‘nalishdagi xususiy maktablar ochilib, ularda yevropacha o‘qitish uslubi qo‘llanildi. Ular orasida muhandislik, matematika yo‘nalishidagi politexnika maktabi «Muhandisxona» (1816), «Tillar maktabi» («Dar ul-alsun», 1835) alohida ajralib turardi. «Tillar maktabi» Yevropa tillarini biluvchi tarjimonlar tayyorlash bilan

shug‘ullanardi. Natijada arab kitobxonlari Yevropaning ko‘p mumtoz asarlari, ilmiy tadqiqotlari bilan tanishdi. 1873 yilda «Dar ul-ulum» («Ilmlar uyi») kolleji ochildi. Unda diniy ilmlar bilan birga, tabiiy va riyoziyot fanlari ham o‘qitila boshlandi. Taniqli Misr olimi, filolog, shoir va ilohiyotchi Hasan al-Attor (1766-1838) yangi dunyoviy ilmlarni tatbiq etishda jonbozlik ko‘rsatdi. U fransuz olimlari va G‘arbiy Yevropaning ilmiy yutuqlari bilan tanishgach, «Vatanimiz o‘ziga notanish bilimlarni o‘zlashtirish orqali, albatta, o‘zgarishi va yangilanishi kerak»¹, — degan fikrga keladi. 1830 yilda Hasan al-Attor al-Azhar universiteti rektori lavozimiga tayinlandi va talabalarning butun bir avlodini yetishtirdi. Ular orasida Ilohiyotchi filolog Muxammad at-Tunisiy (1789—1857), shayx Muhammad Ayad at-Tantaviy (1810-1861), ko‘zga ko‘ringan adabiyotshunos, ma‘rifatparvar va jamoat arbobi Rifo‘a at-Taxtoviylar (1801-1873) bor edi.

“Misrda ma‘rifatparvarlik bir-biri bilan chambarchas bog‘liq va bir-birini to‘ldiruvchi ikki yo‘nalishda rivojlandi. Bir tarafdin, o‘tmishdagi boy madaniy merosga murojaat etish va ikkinchi tarafdin, G‘arb madaniyati yutuqlarini o‘zlashtirish, ya‘ni G‘arb va Sharq madaniyatlarini uyg‘unlashtirish asosida rivojlandi. Bu, birinchidan, arablarning o‘z urf-odatlarini saqlagan holda, milliy madaniyatni rivojlantirish xohishini ko‘rsatgan bo‘lsa, ikkinchidan, Yevropa ilmiy-texnikaviy tafakkuri yutuqlariga, G‘arb madaniyati va turmush tarziga qiziqishini namoyon qildi”². Arab ma‘rifatparvarlari ijtimoiy taraqqiyotga ma‘rifatchilik yo‘li bilan yetishish mumkin deya, o‘z oldilariga ta‘limni, ilmiy- texnikaviy bilimlarni xalq orasida targ‘ib etish vazifasini qo‘ydilar. Keyinchalik bu ma‘rifiy goyalar taraqqiyotga to‘sqinlik qilayotgan eski tuzum, sarqitlar, orqaga tortayotgan an‘analarga qarshi yo‘naltirilgan keng mafkuraviy harakatga aylandi. Ma‘rifatchilik zaminida XIX asrning oxirgi choragida diniy yo‘nalish-musulmon islohchiligi paydo bo‘ldi. U mohiyati murakkab xodisa bo‘lib, islomdagi ratsionalistik oqim sifatida tanildi. Bu oqim vakillari ijtimoiy tuzum asosini ma‘rifiy islom tashkil etishi lozim, o‘shandagina jamiyatda ziddiyatlar yo‘qoladi, deb hisoblardi. Musulmon islohchilari inson aql-zakovatini tarannum etib, sxolastik aqidaviy tushunchalarga qarshi chiqqanlar. Insonning yorug‘ dunyodagi xayotini kamsitgan so‘fiylar ta‘limotiga aql-idrok va irodaga ega bo‘lgan mehnat ahlini tarannum etgan insonparvarlik ta‘limotini qarshi qo‘yardilar. Ular din inson hayotida yetakchi o‘rinni egallaydi, degan g‘oyani ilgari surdilar. Ularning fikricha, ijtimoiy taraqqiyotga isloh qilingan din orqali erishish mumkin. Islom islohchiligi Misrda paydo bo‘lib, keyinchalik butun islom dunyosiga tarqaldi va ijtimoiy taraqqiyotga ijobiy ta‘sir ko‘rsatdi. Arablarga, ularning madaniy va

¹ Крилина С. А. Ислам в общественной жизни Египта. –М., 1989. –С. 162.

² Babayeva.E.Ma‘rifat yo‘llarida.-T.:Fan va texnologiyalar,2012.-B.6.

mafkuraviy yuksalishiga fransuzlar juda katta ta'sir ko'rsatganliklarini tadqiqotchilar yakdillik bilan tan oladilar.

Bu davrda yutimizda ham "Jadidchilik harakatlari" kurtak yoyib ulgurgan edi. Misrda bo'lgani kabi Jadidchilikning asosiy g'oya va maqsadlari Turkistonni o'rta asrchilik, feodal qoloqlik, xurofotlardan ozod qilish, «Usuli qadim»ni inkor etgan holda o'lkani, xalqni, millatni zamonaviy mutaraqqiy yo'lga olib chiqish, milliy davlat bunyod etish, konstitutsion, parlament va prezident idora usulidagi ozod va farovon jamiyat ko'rish, turkiy tillarga davlat tili makomini berish, milliy pul birligi, milliy qo'shin tuzish rus taraqqiyparvarlari, ma'rifatchilarining Turkiston o'lkasida ma'rifatparvarlik g'oyalari tarqatish uchun imkoniyatlar yaratish edi. Demak, Turkistonda jadidchilik harakatining vujudga kelishi asta-sekin bo'lsada milliy ozodlik mafkurasiga asoslanib bordi. Bu jarayon o'lkadagi mahalliy xalqning ongiga o'z ta'sirini o'tkaza boshladi. Natijada, ular Turkistonda mustaqillik, milliy taraqqiyot uchun, xalqning manfaatlari uchun kurash olib borishga, milliy-ozodlik harakati uchun zamin tayyorlashga muvaffaq bo'ldilar. Yerli xalqlar orasida mustamlakachilikka qarshi ma'rifatchilik g'oyalari tarqala boshladi, yangi ta'lim-tarbiya shaxobchalari, yangi maktab, maorif, madaniy targ'ibot, jadidchilik harakati rivoj topdi. Shunday sharoitda Turkistonda ko'plab ma'rifatchilar yetishib chiqdi.

Misrda ma'rifatparvarlik ikki yo'nalishda rivojlangan bo'lsa Turkistonda jadidchilik harakati uch soha orqali faoliyat ko'rsatdi. Bular—maorif (yangicha maktablar ochish, ta'lim usulini yangilash), san'at (badiiy adabiyot, teatr) va matbuot. Asosiy maqsad millatni, bir tomondan, ilm-ma'rifatli qilish bo'lsa, ikkinchi tomondan uning axloqiy darajasini yuksaltirish va ana shu ikki jihatning uyg'unlashuvi natijasida, o'zligini, o'z qadrini anglagan bilimli shaxsni voyaga yetkazish edi. Turkiston jadidchilari tomonidan ana shu maqsadni amalga oshirish yo'lida katta ishlar qilindi. Turkistonda jadidchilik harakatining yuzaga kelishida tarixiy sharoit bilan birga, XIX asrning so'nggi choragida uyg'ongan ma'rifatchilik, ma'rifatparvarlik qarashlarining ta'siri katta bo'ldi. XIX asr oxiri va XX asr boshlaridagi Turkistonning ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotiga e'tibor bersak, marifatparvarlik mafkurasi demokratik va milliy-vatanparvarlik harakatlarining g'oyaviy mazmunini tashkil etganligini ko'ramiz. Mamlakatimizda marifatparvarlik g'oyasining kelib chiqishiga asosiy sabab, birinchidan, rus iste'lochilik siyosatining chuqurlashib borishi natijasida paydo bo'lgan milliy ozodlik harakatlari, ikkinchidan, g'arbdan kirib kelayotgan demokratik harakatlarning iste'lochilar tomonidan bo'g'ib qo'yilishi, uchinchidan, millatparvar - fidoiy kishilarning qattiq taqib ostiga olinganligi va xatto ularning qatl etila boshlaganligi edi.

Jadidchilik harakati vakillari o'zlarining ma'rifatparvarlik mafkurasiga bir tomondan o'sha davr uchun dolzarb bo'lgan demokratik g'oyalarni: ilm o'rganish, fan va texnika yutuqlaridan bahramand bo'lish, ilmiy-tabiiy fanlarni rivojlantirish, so'z va fikr erkinligini joriy qilish, demokratik davlat q'urilishiga asoslangan milliy davlatchilikni vujudga keltirish, milliy g'oyalar qatlamini shakllantirish, adabiyot va san'atning zamonaviy janrlarini rivojlantirish, ikkinchi tomondan mustamlakachilik siyosati ta'siri ostida o'z milliy qiyofasini yo'qotayotgan turkiy til va milliy qadriyatlarni tiklash, milliy ma'naviy-axloqiy takomillarni yanada kuchaytirish, milliy o'zligini anglash, milliy ong, milliy tafakkurni va diniy e'tiqodlarni mustahkamlash kabi g'oyalarni asos qilib olindi. Misrda bu harakat islom dinini isloh qilish haqidagi g'oyalar bilan kechgan bo'lsa, Turkistonda aksincha asos qilib islom mafkurasi olindi.

Misrda ma'rifatparvarlik harakatining dastlabki vakili bo'lmish Rifa at-Tahtaviy va Turkiston Jadidchilik harakati yetakchilaridan bolmish Mahmudxo'ja Behbudiy tomonidan ilgari surilgan qarashlardagi o'xshash va farqli jihatlarga nazar tashlasak.

Misr ma'rifatparvarlik harakatining ilk vakillaridan bo'lmish Rifo Badavi Rafii at-Taxtoviy 1825 yilda xadiv Muhammad Ali davrida Fransiyaga boradi. Al-Azhar universitetida tahsil ko'rgan, to'la-to'kis diniy ma'lumotga ega bu shayx Parijda fransuz tilini o'rganadi, madaniyat bilan tanishadi, ayniqsa, Volter, Russo, Monteskiye asarlari unda chuqur taassurot qoldiradi. 1830 yil iyuli inqilobining guvohi bo'ladi va o'ziga tegishli xulosalar chiqaradi. Misrga qaytib kelgach, ilm-ma'rifat tarqatish sohasida keng ko'lam olgan harakatga qo'shiladi va uning taniqli namoyandalaridan biriga aylanadi. Shu kezlari Misrda «al-Varoi al- Misriya» nomi bilan arab tilida ro'znoma ilk bor chop etila boshladi. Shayx unga muharrirlik qiladi. At-Taxtoviy va uning atrofidagi ilg'or ziyolilarning faoliyati natijasida Yevropa tillaridan 2000 dan ziyod asar arab tiliga tarjima qilinadi. Ular orasida fan-texnika, madaniyat, san'at, harbiy ish, qurilish, ta'lim-tarbiya va boshqa ko'plab sohalarga bag'ishlangan asarlar, o'quv qo'llanmalar, Qomuslar tarjima qilindi va nashr etildi. Bular hammasi kelajak arab ziyolilarining shakllanishiga turtki bo'ldi. Taassurotlarini «Rifo sayohati» nomli asarda aks ettirib, o'zining ilg'or mulohazalarini to'la ifodaladi. Bu asarning to'liq nomi «Parij ziyoratidan sof oltin olinishi»dir («Taxlis al-ibriz fi talxis Bariz»). 1834). Asar muallifi Fransiyani Misr uchun ibratli manba va o'rnak sifatida tan olib, u erda o'rnatilgan tartiblar, urf-odatlar, ta'lim tizimi, qo'yilgan ilmiy ishlar darajasi jamiyatning siyosiy-tashkiliy tarkibi haqida so'z yuritadi.

Taxtaviy musulmon dunyosini jahon ma'naviy madaniyati o'chog'i deb hisoblasada, fransuz maorif tizimi afzalligini tan oladi va yevropacha ta'lim tizimi o'z mamlakatida qo'llanilishi, ayniqsa, o'quv yurtlarida ratsionalistik fanlar kiritilishi zarurligini isbotlaydi. Asarda Fransiyadagi mavjud siyosiy institutlar, liberal xarakter

va konstitusion boshqarish haqida batafsil fikr yuritiladi. At-Taxtoviyning fikricha, Lyudovik XVIII ning konstitusion partiyasi «adolatlidir». «Unda yozilgan ko‘p narsalarni siz Qur’onda ham, sunnada ham topolmaysiz, lekin ular tushungan narsa, ya’ni adolat va qonuniylik davlat ravnaqi va xalqlar farovonligining vositasidir... «Adolatlilik tamadunning asosi» ekanligini siz ham tushuna olasiz. Fransuzlar «erkinlik» so‘zini biz «adolatlilik» tushunchasining ma’nosini tushuganimizdek tushunishadi”¹. Shu tariqa at-Taxtoviy “erkinlik” degan yangi tushunchani anglashga harakat qildi va uni siyosiy g‘oya sifatida talqin etdi. Keyinchalik, XIX asrning 70-yillarida at-Taxtoviy «erkinlik» tushunchasini inson mavjudligining besh ko‘rinishdagi muhim omili, ya’ni erkinlik insonning tabiiy holati sifatida, o‘zini tutish erkinligi, e’tiqod erkinligi, fuqaroviy va siyosiy erkinligi sifatida ilk bor tahlil qildi. At-Tahtoviy partiyaning asosiy bandlariga batafsil sharh beradi. Birinchi («Hamma qonun oldida barobardir») bandiga sharhida undagi bor tamoyilni yuqori baholaydi: bu tamoyil adolat o‘rnatish, tahqirlanganga yordam berish, past tabaqali insonga o‘z intilishlarini ro‘yobga chiqarishda ko‘maklashish, qonun oldida u ham baland mavqeda turishini sezdirishga qaratilgandir. At-Taxtoviy insonlarning qonun oldida tengligini tan oladi va bu, uningcha, Sharq hukmdorlarining o‘zini nazorat qilmasligiga chek qo‘yadi. At-Taxtoviy Muhammad Ali ga chin dildan xizmat qilsada, uning fikricha, Oliy hukm xudodandir, qo‘l ostidagilar o‘z hukmdoriga so‘zsiz itoat qilishi kerak, lekin hukmdor ham qonunga bo‘ysunishi lozimdir.

Fransiyadagi iyuli inqilobiga bag‘ishlangan bobda at-Taxtoviy 1789 yilda sodir bo‘lgan Buyuk fransuz inqilobi tarixi bilan tanishtiradi. Bu inqilob, at-Taxtoviy fikricha, ikki partiyaning to‘qnashuvi natijasida kelib chiqqan. Ulardan biri, qirol to‘la hokimiyatga ega hukmdordir, degan fikrda bo‘lgan. Boshqasi esa, qirol Qonunni ijro etuvchi bo‘lishi lozim, deb hisoblagan. Muxammad Ali davrida Misrdagi adolat qonuniylik masalasi ma’rifatli kishini qiziqtirishi tabiiy, albatta. “Fransuz qirol xohlaganini qiladigan mutlaq hukmdor emas” deydi Tahtoviy.

Xulosa o‘rnida shuni aytish joizki, Rifa at-Tahtoviyning ham, Mahmudxo‘ja Behbudiyning ham dunyoqarashiga katta ta’sir etgan voqea o‘zga mamlakatlar va ma’daniyatlar bilan tanishuv bo‘ldi. Behbudiy Turkiya va Misrga sayohat qilib, bu yerlardagi yangi sistemadagi maktablarni yurtimizda ham ochish tashabbusi bilan chiqqan bo‘lsa, Taxtoviy Yevropa xususan Fransiya ta’lim tizimni yutuqlarini Misrda joriy etish haqida so‘z yuritadi. Har ikki ma’rifatparvar ham xalqni ma’daniyatini yuksaltirish, ilm va zamon bilan hamnafas qilish uchun asosiy vosita deya teatr va nashryotni ko‘rsatishadi. Tahtoviy Misrda dastlabki nashryotga asos solgan bo‘lsa,

¹ Жамал ад дин аш-шайал .Рифаа Рафни ат –Тахтавий .Навабигу ал фикри ал арабийн. Кохира.-В.86.

Behbudiy 1912-1913 yillarda Samarqandda “Samarqand” gazetasi va “Oyna” jurnaliga asos soladi.

Mahmudxo‘ja Behbudiy: “Teyotr – ibratnomadur, hech kimni rioya qilmasdan to‘g‘ri so‘zlaguvchi va ochiq haqiqatni bildirguvchidir...Umumiy odatlarni nafiva zararidan paydo bo‘laturg‘on natijalarni teyotrxonada aynan ko‘rsaturlarki, har kim bundan ta’sirlanib yomon odatlarni tark etib, yaxshilikni ziyoda ishlamoqg‘a sabab bo‘lur...teyotr xonalari mazxaroboz xona bo‘lmay, balki ibratxonadur, mushaxxis-akstyor muallimi axloqdur”.

Rifa at-Tahtaviy: “Fransuzlar fikriga ko‘ra, teatr odob-axloqni tanqid qiladi va tuzatadi; namoyishlar tugashi bilan pastga tushadigon pardada to‘g‘ridan-to‘g‘ri “Teatr – odob maktabidir”, -deb yozilgandi”. Tahtaviy teatrni Misrda keng yoyishni targ‘ib qiladi. Rifa at-Tahtaviy parlament va konstitutsion monarxiya tarfdori bo‘lsa, behbudiy prezidentlik boshqaruvi va parlamental tizimni yoqlab chiqadi. Bu ikki mutafakkirning ikki xil boshqaruv sistemasidagi davlatta yashaganligi bilan ham bo‘g‘liq. Garchi bu davrda Misrda bo‘lganiday Buxoroda ham mutlaq monarxiya tuzumi hukmron bo‘lsada Muhammad Aliy Misrda katta o‘zgarishlar qila oldi. U ilm-fanni, yevropacha turmush tarizi targ‘ib qilayotgan, xalqni eskilik, qoloqlik sarqitidan allaqachon qutqarish kerakligini tushunib yetgan ziyolilarni qo‘llab quvvatladi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Babaeyva E. Ma’rifat yo‘lida.-T.:Fan va tehnologiya,2012.
2. Кирилина С. А. Ислам в общественной жизни Егирта .-М., 1989.
3. Жамал ад дин аш-шайал. Рифаа Рафни ат-Тахтавий. Навабигу ал-фикри ал –арбайи. Кохира.
5. Крымский А.Е. История новой арабской литературы 19-нач 20 вв.- М.,1971.